

Sagmøl og kulturminner

Av Ottar Kvitnes 4. februar 2009

Det er nå temmelig nøyaktig 100 år siden de siste sagene i Tistedalsfossen stanset virksomheten. Den 26. januar 1909 ble vannet slått av og lyden av hvinende sagblad stilnet. Mer enn fire hundre års sagbruksdrift i dalen var dermed over.

Fra gammelt av var det opptil 33 sager i fossen og sageierne hadde særrettigheter eller privilegier til å drive. Ved lov av 16. august 1854 ble retten til «Sagskur» gjort fri for alle. Loven fikk virkning fra 1. januar 1860. Det var i denne 5-årige overgangsperioden at Saugbrugsforeningen oppsto og de nye storsagene i fossen ble prosjektert. I perioden 1860-61 ble de to første sagene bygget, og i 1869 sto den tredje og siste ferdig.

Plankerenna

Tidligere ble den skårne lasten kastet i Tista og fløtet løst til byen, der den ble sanket sammen av en skille- og sankeboom. Løsfløtingen førte ofte til at bordene både tok skade og måtte rengjøres før de ble stablet på tomtene. Også sagmøl og flis gikk samme veien.

Det manglet ikke på ideer om hvordan en kunne forbedre transporten av trelast fra sagbrukene. I 1853 foreslo Engebret Soot bygging av en kanal med sluser mellom byen og sagbrukene. Også en jernbane ble foreslått anlagt. 1855 fikk en løytnant Eilertzen i oppdrag å kartlegge strekningen Tistedal - Fredrikshalds bybru og å framlegge forslag til anlegg av en påtenkt renne.

Etter forhandlinger med kommunen sto renna ferdig i 1862, og all løsfløtingen fra Tistedal til byen opphørte.

Fra de nye sagene ble lasten nå fraktet til byen med denne nybygde plankerenna. Den førte vann og sluttet der Mølen ligger i dag. Bordene ble vippet av på ulike steder underveis av såkalte «vippegutter». Den nye fraktmetoden skapte også et behov for nye opplagstomter. En lot derfor også sagmøl og flis fra sagene flyte sammen med plankene i renna, for deretter å benytte dette til fyllmasse ved utløpet av elva.

Da virksomheten opphørte i Tistedal, ble også plankerenna etter hvert revet. Den var altså i drift i nærmere 50 år.

Mølen og Tyska

For at sagmølen ikke skulle renne ut i havet, måtte en «skjerme inn» et større område med tømmer; lage en slags forskaling eller en spuntvegg. Sammen med mudder fra elva, ble langsomt Mølen, og senere Tyska, fylt opp. Til å begynne med var det hele en eneste stor «suppe», men langsomt vokste nye landtunger fram.

Oppfyllingen var ferdig i 1867, og områdene ble nye opplagstomter for skårne bord. Etter den tid var det ikke lenger tillatt å slippe sagmøl i renna eller elva, verken fra sagene i Tistedal eller fra andre nedenforliggende sager. Det måtte bygges spesielle ovner hvor sagmølen ble brent.

Havnevesenet betalte 2/3 av oppfyllingskostnadene, mens Saugbrugsforeningen sto for 1/3.

Hvor mye Mølen ble fylt opp, fikk en se på 1930-tallet. Ved bryggearbeider mellom elvemunningen og Sauøya måtte en gjennom et 3 meters tykt lag av sagmøl for å nå ned til sandbunn. Dette gir en idé om hvilke masser av sagmøl som ble ført ned til havna i årenes løp.

Det har ofte vært hevdet at disse områdene har ustabile grunnforhold. Det er likevel et faktum at det allerede ti år etter at oppfyllingen var gjennomført, ble bygget jernbane oppe på sagmølen og at skinnene 130 år senere fortsatt ligger der.

Kulturminner

Restene etter innskjermingen av Mølen og Tyska ser vi fortsatt mange steder. Tidens tann har selvfølgelig satt sitt preg på områdene, men fortsatt ligger sørsiden av elva - mellom bybrua og jernbanebrua - nærmest slik den gjorde i 1860-åra. Også langs Tyska er elvemiljøet nesten slik det en gang var. Etter kulturminneloven er disse områdene å anse som kulturmiljøer.

Fylkesmannen skiver om kulturminner på sidene «Miljøstatus i Østfold»:

Fløting

Haldenvassdraget var det første av landets to første kanaliserte vassdrag. Ansvar for den tekniske løsningen hadde Engebret Soot. Kanaliseringen som ble gjennomført 1852-1877, gjorde vassdraget seilbart fra Tistedalen (ovenfor fossen) til Bjørkelangen i Høland.

Som følge av at Haldenvassdraget utgjør en struktur med sterke innslag av kulturminner, ikke minst innenfor denne sektor, har fylkeskonservatoren overfor Riksantikvaren pekt på dette som ett av fire kulturmiljøer av nasjonal betydning i fylket.

Ny driftsbanegård

Nylig ble plantegningene for ny driftsbanegård presentert i avisa. Et smalt belte langs Tistas sørside er her avsatt til friområde. Jeg regner med at det også på denne siden av elva er planlagt bryggepromenader. For å bevare noen av byens siste kulturminner fra treforedlingstiden kunne en kanskje innlemme disse autentiske restene fra oppfyllingen av Mølen i reguleringsplanen?

Offentlig støtte

2009 er kulturminneår og regjeringen har i sin tiltakspakke avsatt betydelige midler til ekstraordinære tiltak for bevaring av kulturminner og -miljøer. Regjeringen skriver:

«Vi styrker arbeidet for å ta vare på kulturminner i Kulturminneåret og vi øker innsatsen for å holde strandsoner og nasjonalparker i stand for folk flest»

Kilde: Norløff. Saugbrugsforeningen 1859 - 1934 (1935).»

<https://www.ha-halden.no/nyheter/sagmol-og-kulturminner/s/1-2906373-4972611>